

О. М. Караульна

**ДІЯЛЬНІСТЬ КУЛЬТУРНО-ГРОМАДСЬКИХ ТОВАРИСТВ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.
ЯК ПРИКЛАД ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ
САМОСВІДОМОСТІ
(на матеріалах Миколаївського губернаторства)**

Глобальні суспільні зміни у ХХ ст. на Україні спричинили еволюцію поглядів та моральних орієнтирів, стрімке зростання національної самосвідомості українського народу. За таких кардинальних змін набуває актуальності досвід та практика формування громадського суспільства, яке наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. здобуло можливість усвідомити себе консолідованою національною спільністю, здатною відстоювати свої культурні, економічні, мовні та політичні права. У процесі трансформації масової національної свідомості помітну роль відіграли громадські товариства, які засобами культурної роботи активізували духовну творчість народу і сприяли становленню української національно-культурної самобутності.

Сьогодні, у час державного становлення, коли відсутня ідеологічна упередженість, ідея української національної самобутності стає провідною в наукових дослідженнях.

У загальній історіографії з даної проблеми певне місце займають дисертаційні дослідження; у працях “Український культурно-освітній рух на Півдні України 1900 — 1914 рр.” кандидата історичних наук А. Мисечка [1], “Український культурно-національний рух у 90-х роках ХІХ ст. (на матеріалах Півдня України)” кандидата історичних наук В. Кузьменка [2], розглянуто зміст культурно-освітнього руху, висвітлено форми, методи та еволюцію. Однак при цьому сконцентровано увагу на громадах Одеси, Єлисаветграда та Херсону. Миколаївське губернаторство як одна з територіальних складових Півдня України не увійшло в межі авторського аналізу. Пласт досліджень із даної проблематики розширили публікації, у яких було перекладено заангажовану радянську літературу та подано історичні факти з позиції нового сприйняття історико-культурних процесів краю. Зокрема Ю. Крючков у роботі “История Николаева от основания и до наших дней” одним із перших дослідив культуротворчу діяльність демократично налаштованих

губернаторів Півдня України. І слід зазначити, що окремі історики радянського часу сприймали їх лише за представників влади “ненависного суспільства” [3]. Досліднику все ж таки не вдалося передати загальну атмосферу культурного життя тому, що головним предметом вивчення стали соціально-політичні процеси. Чільне місце, на наш погляд, у історіографічній науковій літературі належить монографії О. Ковальової та В. Чистова “Нариси культури Південного Прибужжя від витоків до початку XX століття” [4]. У праці, написаній на основі глибоких архівних матеріалів, ретельно розкрито реальний стан культурних процесів, які мали місце в історії краю, однак, з позиції “общності”, історії і культури двох народів — російського і українського — і без визначення процесу національного українського самовизначення. Проблема становлення культурно-просвітницьких та благодійних товариств піднімалась у статтях науковців Д. Заковоротного, Н. Колосовської [5]. Однак, автори аналізували роботу товариств у напрямках загальнокультурної діяльності, не приділяючи уваги формуванню національного світогляду.

Метою даної статті є вивчення змісту діяльності культурно-громадських товариств Півдня України кінця XIX — початку XX ст. в руслі формування національного світогляду (на матеріалах Миколаївського губернаторства).

Відтак, постали наступні завдання: з’ясувати основні тенденції, специфіку та складові елементи діяльності культурно-громадських товариств; встановити явища та процеси, що впливали на зміст їх діяльності; визначити їх роль у формуванні національної самосвідомості народу. Для розв’язування поставлених завдань застосовувались такі наукові методи: історичний, системний, хронологічний, порівняльний.

Громадсько-культурний період кінця XIX — початку XX ст. став якісно новою фазою у формуванні національного світогляду українців. На Півдні України з другої половини XIX ст. цей період, на наш погляд, у своєму розвитку пройшов декілька етапів: “становлення” (I половина XIX ст.), “стабільності” (II половина XIX ст.), “активної діяльності” (1905-1907 рр.), та період “еволюції до політично-революційних форм” (1907-1917 рр.). Цьому сприяв ряд вагомих явищ та процесів: 1) консолідація українського етносу, який ідентифікував себе україн-

ською нацією; 2) проникнення загальноєвропейських реформ та філософії романтизму, яка стимулювала інтерес до своєї етнічної спільноти: до народної культури, фольклору, історії, мови; 3) концентрація науково-технічної інтелігенції, що пов'язана з перетворенням Півдня України кінця XIX ст. на центр важкої індустрії Російської імперії; 4) піднесення загальноосвітнього рівня населення: виникнення народних училищ, гімназій, університетів, які стали осередками активного культурного, наукового та політичного життя.

Основною рушійною силою громадсько-культурного руху була науково-мистецька еліта регіону, однак її активність була блокована вимогами Валуєвського циркуляру (1863 р.), Емського наказу (1876 р.) та Статутними правилами товариств, які затверджувались Міністерством Внутрішніх Справ, канцелярією губернаторства та градоначальства. Під впливом асиміляторської політики Російської імперії інтелігенція не мала одностайного погляду на ідейний зміст процесу. Частина спільноти розглядала Україну як органічну частину простору Російської імперії і тому вважала, що “окультурювання” народних мас потрібно проводити на основі російського менталітету (наприклад, секретар міської Миколаївської Думи М. Ге); інша частина вважала Україну державою, що втратила свою незалежність і тимчасово перебуває у складі Російської імперії і має право на розвиток національної культури (наприклад, етнограф, історик, композитор, мешканець м. Миколаєва М. Аркас). Перша ідеологічна платформа розглядала діяльність громадсько-культурних товариств у ракурсі ознайомлення з художніми досягненнями російської та світової культури, інша формувала власний і неповторний образ української культури, спонукала розвиток національних почуттів, стійкий інтерес до минулого України, закладала основи української історичної та етнографічної науки.

Громадські об'єднання Миколаєва кінця XIX — початку XX ст. можна згрупувати за основними характерними ознаками їх діяльності: благодійні, культурно-просвітницькі та мистецькі.

За даними звіту канцелярії Миколаївського градоначальства у циркулярі від 27 липня 1902 р. за № 18113 [6] у місті існувало 16 благодійних товариств [7]. Така багаточисельна палітра свідчить про лояльний характер самодержавства до їх роботи.

На наш погляд, це було викликано роллю товариств як посередника та амортизатора між державою і народом, який би пом'якшував загострені соціальні настрої на фоні зростаючої русифікації та відсутності політичних прав і свобод. За таких обставин цілком зрозуміло, чому діяльність благодійних товариств було призвано лише для демонстрації суспільству причетності народу до культурних благ. Так, Товариство взаємної допомоги прикажчиків християн влаштовувало танцювальні вечори [8]; Товариство взаємної допомоги міщанам проводило літературно-музичні вечори [9]; Товариство допомоги дітям робітників щочетверга організовувало на міському бульварі платні хорові виступи [10]. Всі заходи благодійних товариств було спрямовано на підготовку світоглядної бази до сприйняття національних ідей; мистецько-просвітницький зміст змінював конотацію заходу із розважального на освітньо-виховний, спроможного розвивати загальнокультурний рівень глядачів, їхній світогляд, морально-етичні засади.

Мистецькі товариства (Товариство хорового співу, Артистичний гурток, Літературний гурток, Товариство ім. В. В. Верещагіна) були далекі від ідеї національного виховання і спрямовували свою діяльність цілком на активізацію суспільно-культурного середовища міста шляхом створення мистецьких шкіл, влаштуванням виставок, концертів, тощо. Однак, застосування членами товариств у своїй творчості нових мистецьких стилів (реалізму, критичного реалізму, модернізму, тощо), об'єктивного втілення вагомих соціально-суспільних само по собі сприяло не тільки зростанню духовності населення, а й спонукало до соціально-філософських міркувань з приводу націогенези українців.

Курс на національне виховання та боротьбу з традиційно самодержавними поглядами на процес русифікації населення обрали культурно-просвітні товариства міста — “Просвіта”, Комітет народних читань, Комітет піклування про народну тверезість.

Збережені щорічні звіти, протоколи засідань, листування надають можливість зробити висновки про роботу Комітету народних читань, починаючи з 1890 р. За статистичними даними пріоритетною формою роботи товариства стало запровадження циклу публічних читань у вигляді лекцій української релігійної, історичної, географічної, науково-технічної, літе-

ратурної та політико-самодержавної спрямованості, із демонстрацією тінювих малюнків. Широка тематична амплітуда читань завуальовувала дійсну мету діяльності, яка, на наш погляд, базувалась на принципах згуртування українського етносу.

Українська проблематика була сконцентрована у темах: “Хрещення киян”; “Апостол Андрій на горах Київських”; “Лик Володимира святого”; “Ярослав Мудрий”; “Роман Галицький”; “Татари під Києвом”; “Богдан Хмельницький”; “Старовинне місто Холм та Львів”; “Розвалини замка князів Острозьких” [11]. Окремою популярністю користувався твір М. В. Гоголя “Тарас Бульба”, композиційно представлений 18 тінювими картинками, у яких “оспівувалася” козацька визвольна боротьба та відданість козацтва своїй Батьківщині [12]. У 1893 р. було проведено 22 українсько орієнтованих заходи [13]. На перший погляд дивує ліберальна позиція царизму при наростаючій русифікації та переслідуванні будь-якого вільнодумства. Причина, на наш погляд, полягає у пожвавленні революційного руху на Західній Україні і поширенні пошуків польськими буржуазно-ліберальними колами шляхів до консолідації з українськими патріотичними силами. Російському самодержавству вигідно було сколихнути національні почуття українців проти поляків, нагадуючи той факт, що саме вони спровокували на Українських землях загострення релігійних, соціальних та етнічних відносин.

Патріотично орієнтована тематика читань перепліталась із вихваланням та підтримкою державної політики Російської імперії, що реалізувалася у лекціях: “15-річчя падіння Плеври”, “50-річчя з дня смерті народного поета Л. В. Кольцова” (1892 р.), “В пам’ять дивного позбавлення загрози царської родини під час аварії Чорноморського потягу”, “На честь 50-річчя байкаря І. Крилова”, “На пам’ять роковини смерті П. Гаврилова” (1894 — 1895 рр.), “Про Севастопольців”, “Полтава”, “100-річчя з дня смерті імператриці Катерини II (1896 — 1898 рр.) [14].

Подібна політика цілком виправдана тим жорстким контролем, якому підлягала робота товариства з боку Одеського навчального округу, (який призначив місцевим спостерігачем народного радника Мальцева), дирекції народних училищ

Херсонської губернії, Миколаївської міської управи. На кожному читанні чергував наряд поліції, за що комітет сплачував 1 крб. 50 коп. [15]. Жорстокі цензурні переслідування змушували товариство все частіше змінювати акценти з демократично-конструктивних форм роботи, які гуртувались на ідеях національно-культурного становлення, у бік легальної публіцистичної тематики, і після 1907 р. майже зовсім звернути національну спрямованість.

Особливий комітет піклування про народну тверезість був створений з метою боротьби з алкоголізмом, для цього влаштовувались театральні вистави, народні свята та гуляння, літературні вечори, лекції, бесіди, організовувались чайні-їдальні, читальні-бібліотеки, недільні школи. Однак, опрацьовані архівні документи показують, що насправді мета діяльності була ширшою та вагомішою і базувалась на збереженні духовних здобутків українського народу [16]. Про це свідчить організація літературних вечорів, присвячених творчості М. Гоголя (1902 р.), І. Котляревського (1905 р.), Т. Шевченка (1907 р.), влаштування поряд із російськомовними україномовних вистав: “Мартин Боруля”, “Майська ніч”, “По ревізії” та інші [17], проведення народних гулянь та свят, серед яких “Чумацькі розваги”, “Український ярмарок”, “Миколаївський ярмарок” та інші [18]. За 1909 рік у саду № 1 відбулось 26 народно-обрядових масових заходів, які відвідали 22 426 чоловік, в саду № 2 — 29 заходів, що охопили 49 847 осіб [19].

Створена бібліотечна система (5 бібліотек-читалень) із значним літературним фондом, до якого входили твори світових, російських та українських літераторів, часописи “Український вісник”, “Український журнал” та інші видання [20], недільні початкові школи при очисному складі № 3 та при Народному Домі на хуторі Водопій в складних умовах русифікації наповнювали дозвіллеві заходи національними елементами у вигляді народних пісень, ігор, обрядових дій, тощо.

Розпочинаючи з 1917 р., з боку Раднаркому йде активна цілеспрямована політика на пригнічення діяльності комітету піклування про народну тверезість, мотивована “недоцільністю, неактуальністю та невідповідністю часу”. Комітет майже рік після цього намагався шляхом компромісів та домовленостей відстоювати своє право на існування, але внаслідок склад-

ної політичної та економічної ситуації в місті 27 січня 1918 р. зафіксовано його самоліквідацію [21].

Соціально вагомим фактором для формування національної свідомості стало заснування товариства “Просвіта” 25 лютого 1907 р. за ініціативою історика, етнографа та композитора М. Аркаса. Газета “Ранковий кур’єр” відмітила появу нового товариства такими рядками: “В місті народилося нове об’єднання, воно іменується на своїм діалекті — Миколаївське українське товариство “Просвіта”. Маємо надію, якщо товариство буде натхненно працювати, і на долю України випаде щасливий вибір влаштувати та розвивати свій храм науки” [22].

Вшанування видатних українських митців, розвиток освіти на національній основі, створення національного театру як форми освіти і виховання засобами театралізації, збереження національних традицій і свят як головного елемента у вихованні національної гідності, розширення світогляду та вивчення української історичної спадщини — ці засади стали головними напрямками діяльності “Просвіти” [23].

У 1907 р. М. Аркас прочитав цикл рефератів з історії України: “Де живе наш народ?”, “Аскольд”, “Ярополк”, “Великі Київські князі”, “Литовський період у житті українців”, “Козацькі отамани”; “Україна напередодні возз’єднання” [24]. З тематичними доповідями виступили члени товариства: П. Андрієнко “Хто ми, що ми і чого нам треба?”, “Наша мова”, І. Воля “Індивідуальні риси української культури”, О. Петушенко “Життя і творчість першого українського письменника Івана Петровича Котляревського з приводу 138-ї роковини з дня його народження”.

Із метою ініціювання розвитку україномовного процесу в суспільстві, “Просвіта” влаштувала курси української мови для солдат казарми важкого артилерійського дивізіону, школу початкової освіти (на власні кошти М. Аркаса з 1907 р. в селі Богданівка протягом двох років існувала початкова україномовна школа, одна з небагатьох на Півдні України [25]), сплачувались стипендії збіднілим учням, у 1909 р. було 10 стипендіатів [26].

Майже з перших кроків роботи товариства було створено аматорський театральний колектив, репертуар якого в основному складала українська класика: “Запорожець за Дунаєм” С. Гулака-Артемівського, “Наталка-Полтавка” М. Лисенка,

“Шельменко-денщик” Г. Квітки-Основ’яненка, “Наймичка”, “Мартин Боруля”, “Сто тисяч”, “Розумний і дурень” І. Карпенка-Карого, “Зимовий вечір” М. Старицького, опера М. Аркаса на сюжет Т. Шевченка “Катерина” [27]. Через театралізацію проблем тогочасного життя піднімались суспільно-вагомими морально-гуманістичні питання, стверджувалась національна ідея та формувалась чітка система національних цінностей. 6 листопада 1908 р. вперше був організований театралізований концерт. Він складався з двох частин: з вистави “По ревізії” М. Кропивницького та концертного відділення, де декламувались вірші Т. Шевченка, показувались фрагменти з “Енеїди” І. Котляревського, лунали дуети з опери “Запорожець за Дунаєм” та низка народних пісень [28]. Особливо урочисто проходили вечори пам’яті Т. Шевченка: так, 27 березня 1911 р. захід композиційно був представлений бесідою про творчий шлях митця, виставою “Назар Стодоля”, фрагментами з опери М. Аркаса “Катерина”, музичних творів М. Лисенка на слова Т. Шевченка. Заключною частиною стало виконання “Апофеозу” музично-хоровим колективом товариства в об’єднанні з іншими колективами міста [29].

Невід’ємним напрямком діяльності товариства було влаштування народних свят у вигляді театралізованої літературно-музичної вистави з показом сцен українського побутового життя та декоративно-ужитковими виробами майстрів, фрагментів з драматичних творів, які супроводжувались народними піснями та танцями, обрядами. У 1909 р. на території саду тверезості № 2 відбулося свято “Липневий вечір на Україні” у постановці артиста О. Микитенка, 19 серпня цього ж року було влаштовано гуляння на честь народження М. Гоголя “Сорочинський ярмарок” [30].

Миколаївська “Просвіта” своєю діяльністю вийшла за регіональні межі: велося листування з редакціями відомих літературних часописів та товариств “Просвіти” в інших містах України. Так, річний звіт за 1907 р. було надіслано Київській, Катеринославській, Чернігівській, Кам’янець-Подільській, Житомирській “Просвітам”, редакціям часописів “Рада”, “Рідний край”, “Світова зірниця”, “Слово”, “Громадський голос”, “Свобода” [31]. Було налагоджено стосунки з відомими демократично налаштованими діячами культури: Лесею Українкою,

Іваном Франком, Борисом Грінченком та іншими представниками демократичної української еліти, — що в умовах динамічного зростання національної свідомості суспільства виступало засобом соціальної згуртованості української нації.

Отже, дослідивши діяльність культурно-громадських товариств Півдня України кінця XIX — початку XX ст. (на матеріалах Миколаївського губернаторства) та їх вплив на формування національної самосвідомості, ми дійшли таких висновків: 1) існуючи в умовах русифікації, жорсткого контролю та переслідувань, культурно-громадські товариства виконували провідну роль у формуванні національної самосвідомості українців; 2) вони сприяли збереженню культурно-духовних надбань; 3) підготували теоретичне осмислення й узагальнення історичного розвитку нації, в ході якого з'ясувалось, що український народ має свої власні історичні форми державності, чим обґрунтовувалось його право на подальшу свободу та незалежність; 4) головними складовими частинами культурно-громадського руху були: дослідження та систематизація традицій, звичаїв, обрядів, меценатська діяльність, організація недільних шкіл, співпраця з місцевими часописами, підтримка періодичних та художніх видань, організація лекцій, бесід, культурно-освітніх закладів, влаштування форм дозвілля за народними взірцями, сприяння розвитку народного хорового та театрального мистецтва; 5) характерні риси, що впливали на зміст, форми та напрями руху: домінування російської культури, поширення русифікації, цензурні переслідування, моральний та політичний тиск на творчу інтелігенцію, недостатність коштів та матеріально-технічної бази, регламентованість діяльності статутними програмами; 6) особливими явищами, які впливали на громадсько-культурний рух Миколаївщини, були: спеціалізація регіону на суднобудівництві, слабка соціокультурна інфраструктура, уповільнені темпи культурного розвитку.

Очевидно, що поза нашою увагою залишилась чимала низка проблем, які мають певну пізнавальну цінність. Так, автор свідомо не торкається визначення змісту самого поняття “культурно-громадські товариства”, не роздивляється їх функції, не дає класифікацію за їх структурною організацією, тощо, але це вже є перспективи подальших наукових розвідок у даному напрямі.

Джерела та література

1. Мисечко А. І. Український культурно-освітній рух на Півдні України 1900-1917 рр. / Дисертаційна робота на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 1999. — 173 с.
2. Кузьменко В. Б. Український культурно-національний рух в 90-х роках ХІХ ст. (На матеріалах Півдня України) / Дисертаційна робота на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 1999. — 177 с.
3. Крючков Ю. С. История Николаева от основания до наших дней. — Николаев.: Возможности Киммерии, 2000. — 689 с.
4. Ковальова В. Ф., Чистов В. П. Нариси історії культури Південного Прибужжя від витоків до поч. ХХ ст.: В 3 Кн. — Миколаїв.: Тетра, 2000-2001.
5. Заковортний Д. І. Миколаївський особливий комітет піклування про народну тверезість. // Наукові праці науково-методичної конференції, Могилянські читання. — Миколаїв, 1999. — Т. 4. — С. 23; Колосовська Н. Д. Миколаївське товариство аматорів природи: організація та напрямки діяльності (1908 — 1917) // Наукові праці науково-методичної конференції, Могилянські читання, — Миколаїв, 1999. — Т. 4. — С. 35.
6. Звіт канцелярії градоначальства за 1902 р. — Миколаїв, 1903.
7. Миколаївський облдержархів. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 327. — Арк. 10.
8. Звіт товариства бідних євреїв за 1903 р. — Миколаїв, 1904. — С. 4.
9. Звіт про діяльність Миколаївського товариства взаємної допомоги міщанам за 1896 р. — Миколаїв, 1897. — С. 1.
10. Звіт про діяльність Миколаївського товариства допомоги дітям робітників за 1900 р. — Миколаїв, 1901. — С. 2-3.
11. Миколаївський облдержархів. — Ф. 208. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 6.
12. Краткий отчет о деятельности комитета по устройству народных чтений. — Николаев, 1893. — С. 1-10.
13. Миколаївський облдержархів. — Ф. 208. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 10-15.
14. Там само. — Арк. 15. — Миколаївський облдержархів. — Ф. 208. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 10.
15. Миколаївський облдержархів. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1-а. — Арк. 5.
16. Миколаївський облдержархів. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 13057. — Арк. 2.

17. Миколаївський облдержархів. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 18. (26).
18. Заковоротній Д. І. Миколаївський особливий комітет піклування про народну тверезість // Науково-методична конференція. Могилянські читання — 99. — Миколаїв, 1999. — Т. 4. — С. 132.
19. Миколаївський облдержархів. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 23.
20. Миколаївський облдержархів. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 39.
21. Миколаївська газета. — Миколаїв, 1907. — № 340. — С. 3-4.
22. Ранковий кур'єр. — Миколаїв, 1907. — № 340. — С. 4.
23. Статут Українського товариства "Просвіта". — Миколаїв, 1907. — С. 3.
24. Миколаївський облдержархів. — Ф. 206. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 54-56.
25. Шкварець В. П. Микола Миколайович Аркас. — Миколаїв — Одеса, 2002. — С. 159.
26. Миколаївський облдержархів. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 9.
27. Миколаївський облдержархів. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 33.
28. Миколаївський облдержархів. — Ф. 206. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. 31-35.
29. Миколаївський облдержархів. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 12.
30. Миколаївська пошта. — Миколаїв, 1909. — № 30. — С. 4.
31. Цимбал Л. М. Віхи діяльності Просвіти (1907-1924) // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції "Історія, Етнографія. Культура. Нові дослідження". — Миколаїв, 1997. — Т. 2. — С. 188-192.

Т. М. Моїсеєва

РОЗВИТОК ФОРМ ТА ЗАСОБІВ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ ПІСЛЯ ПРОВЕДЕННЯ МІСЬКОЇ РЕФОРМИ 1870 р.

Проблема розширення компетенції місцевих органів самоврядування останнім часом стала одним із гасел різних політичних сил, особливо в зв'язку з реалізацією політичної реформи. Питання поділу владних повноважень, сфер впливу, формування місцевих бюджетів часто викликають певне протистояння